

6. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / Упоряд. С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик, Н.Г. Чередник; Вступ. сл. С.В. Абросимової, А.І. Перкової; Перед. слово Б.Т. Каралиша. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 888 с.
7. Задвернюк А.В. Наша школа №2. Краткое повествование о старейшем среднем учебном заведении города Ромны Сумской области / Задвернюк А.В., Белякович Н.А., Кудлай Г.К. – Ромны, 2007.
8. Історія Роменської спеціалізованої школи I–III ступенів № 2 ім. академіка А.Ф. Йоффе. – Режим доступу: jakelk.freehostia.com/index.php?option=com_content
9. Листи Ф.О. Лавріненка і примітки до них (1960–1962) // Вітряк: Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини. – Талалаївка-Київ, 2007. – Вип. 3. До 100-річчя від дня смерті В.П. Горленка та 120-річчя від дня народження І.П. Кавалерідзе. – С. 163–165.
10. Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1960. – Т. 4. – 558 с.
11. Николайчикъ Ф.Д. Городъ Кременчукъ. Исторический очеркъ / Ф.Д. Николайчикъ. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1891. – 217 с.
12. Ніколайчик Федір Данилович // Архіви України. – 1967. – № 4. – С. 106.
13. Освітнянський первісток – семінарія – дух і серце Полтавщини. – Режим доступу: vs-school.ucoz.ru/index/uchitelska.../0–28
14. Палієнко М.Г. «Киевская старина» (1882–1906). Систематичний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 608 с.
15. Памятная книжка Киевского ученого округа на 1895–1896 учебный год. – К., 1895. – Ч. V. Полтавская губерния. – С. 66.
16. Полтавские епархиальные ведомости. – 1906. – № 34–35. – С. ?.
17. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – С. 713–714
18. Ф. Н. Родина Калнишевскаго / Ф. Н. // Киевская старина. – 1892. Май. – Т. XXXVII. – С. 249–277.

© Галина Коцур
(Київ)

Ф.Д. НИКОЛАЙЧИК О КОШЕВОМ АТАМАНЕ ПЕТРЕ КАЛНЫШЕВСЬКОМ

Внезрє дано основные моменты биографии Ф.Д. Николайчика и проанализировано его исследование жизни и деятельности П.И. Калнышевского.

Ключевые слова: Ф.Д. Николайчик, историк, Роменское реальное училище, Великосорочинская учительская гимназия, П.И. Калнышевский, кошевой атаман, биография, «Киевская старина».

© Galyna Kotsur
(Kyiv)

F.D. NIKOLAICHYK ABOUT ATAMAN PETRO KALNYSHEVSKY

There are the main biography's milestones by F.D. Nikolaichyk and are analyzed his life and studies of P.I. Kalnyshevsky.

Keywords: F.D. Nikolaichyk, historian, Romny real school, Velykosorochynci Teaching Gymnasium, P.I. Kalnyshevsky, ataman, biography, «Kievskaya Starina».

До редакції надійшла 11.10.2012.

УДК 930(477)«17/19»:364.054 Калнишевський

© Віта Коцур
(Київ)

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЖИТТІ КОШОВОГО АТАМАНА П. КАЛНИШЕВСЬКОГО: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

З'ясовуються найважливіші аспекти благодійної діяльності кошового отамана П. Калнишевського та відображення цього питання українською історіографією.

Ключові слова: П. Калнишевський, кошовий отаман, благодійна діяльність, українська історіографія.

Хоча останнього десятиліття й вийшло чимало праць, присвячених останньому кошовому отаману Запорозької Січі Петру Калнишевському, в дослідженні його життя та діяльності можна виділити низку питань, які з тих чи інших

причин залишилися поза увагою більшості істориків або й досі є суперечливими.

Серед цілого ряду проблем, пов'язаних з цією історичною особою, існує також питання благодійної діяльності запорозького кер-

манича. В той же час, вона займала важливе місце в житті П. Калнишевського. Він виступив фундатором православних церков саме у період, коли Катерина II започаткувала і методично поглиблювала реформи, спрямовані на секуляризацію церковного майна і перетворення церковнослужителів на різновид державних службовців, провідників ідеології імперії. Після ліквідації гетьманського уряду й створення другої Малоросійської колегії у 1764 р. багато українських старшинських родів, які традиційно опікувалися справами церкви, потрапили у досить скрутне становище.

Благодійну діяльність П. Калнишевського розпочали вивчати ще наприкінці XIX ст. Так, Ф. Ніколайчик одним із перших згадав про фінансову підтримку кошовим і покровительство у спорудженні багатьох храмів [8]. Як наголошував автор, найбільші храмові споруди П. Калнишевський побудував на своїй батьківщині – у Посуллі: в містечках Лохвиця, Ромни та селі Пустовійтівка. Першу коштовну пожертву, зазначається у статті, він уніс до Троїцької церкви рідного села у 1757 р. Це був кипарисовий хрест із прорізним написом: «Сей хрест надал осавул Войска Запорожского Низового в село Пустовійтівку до храма Пресвятыя Троицы 1757 года июля 5 дня» [8, с. 270].

1908 р. у періодичному виданні «Зодчій» опублікована стаття М. Макаренка «Памятникъ Украинскаго искусства XVIII вѣка», в якій автор охарактеризував найбільш яскраві пам'ятки церковного зодчества козацької доби [7]. Добročинність на користь церкви та активна благодійна діяльність по спорудженню храмів, стверджує автор, були у великій пошані серед козацького стану і не були рідкісним явищем. Як зазначає М. Макаренко, «вони (козаци) вмiли споруджувати стрункі храми, вмiли їх прикрашати, а головне носили в собі велике і могутнє почуття, що дає можливість полегшувати тяготи життя, облагороджувати його – почуття краси – радості життя» [7]. Ця характеристика стосується не лише запорожців, але й їхнього провідника, кошового отамана П. Калнишевського, який сприяв, покровительствував, фінансово допомагав та контролював спорудження храмів. Описуючи ці унікальні споруди, автор публікації підкреслює їхню архітектурну привабливість, чарівність та вишуканість стилю, без використання зайвих елементів, що відвертають увагу прихожанина. Також дослідник звертає увагу на ставлення російської влади до українських храмів, споруджених П. Калнишевським, яка недолуго проводила реконструкцію цих церков, нерідко спотворюючи їхній первозданий вигляд. Це також гово-

рить про те, що кошовому доводилося керувати Запорозькою Січчю в досить суперечливі часи, намагаючись відстояти все українське перед нахабним наступом імперської політики. Не лише характер, а головне світоглядні засади, яких дотримувався отаман, спричинили реалізацію Росією підступних планів по ліквідації козацької вольниці та ув'язнення П. Калнишевського.

Грунтовно благодійна діяльність П. Калнишевського почала досліджуватися вже в період становлення сучасної української історіографії. Йдеться про роботи І. Анишкіна, В. Грибовського, А. Коцура, Г. Коцур, Д. Кулиняка, В. Золотарьова, Н. Приступко та ін. Цікавою в цьому плані є праця історика В. Грибовського [2]. Зокрема, він висвітлює роль П. Калнишевського у церковному будівництві періоду українського барокового мистецтва та архітектури. У публікації розглядається питання здобуття кошовим отаманом автономії церкви на Запорожжі, оскільки 26 червня 1774 р. Синод наказав київському митрополиту Гавриїлу висвятити начальника січових церков В. Сокальського в сан архімандрита. В. Грибовський зауважує, що масштабне храмове будівництво П. Калнишевський розпочав у найбільш несприятливий для благодійності час, коли після створення II Малоросійської колегії багато козацьких родів, що опікувалися справами православних храмів, опинилися перед загрозою втрати своїх статків і застрягли в судовій тяганині. Автор розповідає про опіку П. Калнишевського справами Києво-Межигірського монастиря, спорудження Троїцької церкви в с. Пустовійтівка, церков у містечках Лохвиця та Ромни. Історик підкреслює, що до цієї, здавалося б, виключно духовної справи впліталися інтереси світського характеру, націлені на зміцнення авторитету П. Калнишевського серед земляків і використання їхньої підтримки у боротьбі за кошівську булаву. Йшлося в першу чергу про згуртування земляцьким зв'язком Куцівського куреня, до якого належав сам П. Калнишевський та багато вихідців із Посулля. Саме цей курінь служив міцною опорою для нього в часи боротьби за посаду кошового і в період керівництва Кошем Запорозьким.

У публікації «Принеси нам од Калниша вісті» Д. Кулиняк значну увагу приділив саме ролі П. Калнишевського в спорудженні храмів у Пустовійтівці та Ромнах. Він детально розповідає про архітектурний стиль, використаний при спорудженні цих церков, про майстрів та іконописців, яких особисто підбирав кошовий отаман [6, с. 8–9]. Д. Кулиняк також підтверджує думку про скрупульозність, прагматичність та точність П. Калнишевського, який вимагав

чіткої звітності за витрачені кошти на придбаний будівельний матеріал та оплату майстрам. Він говорить про унікальний стиль церковного зодчества, що сформувався в часи П. Калнишевського – пишні іконостаси, симетричність композиції будівлі, різьблені скульптури – козацьке бароко. Проте, як зауважує автор, 1803 р. Синод Російської православної церкви заборонив будувати рублені церкви українського типу, прикрашати іконостаси скульптурами, короною Дівою Марією як ніби то неправославними, схизматичними.

І. Анцишкін стверджує, що П. Калнишевський у несприятливий для благодійності час розпочав масштабне храмове будівництво [1, с. 114–117]. Він, як і попередні кошові отамани, продовжував опікуватися справами Києво-Межигірського монастиря, ктитором якого віддавна було Військо Запорозьке. Як зазначає дослідник, після пожежі 1765 р., П. Калнишевський допомагав відновити монастирські будівлі, а в 1772 р. збудував велику кам'яну браму і церкву святих Петра і Павла [1, с. 115].

До перших досліджень в сучасній українській історіографії, присвячених цій проблематиці, належать наукові праці та публіцистичні матеріали істориків Анатолія, Галини та Віктора Коцурів. А. Коцур у статті «Голгофа останнього гетьмана» звертає увагу на те, що П. Калнишевський збудував власним коштом низку православних храмів: Святих апостолів Петра й Павла у Межигірському монастирі під Києвом (1768), Покрови Пресвятої Богородиці у Ромнах (1770), Троїцьку церкву в Пустовійтівці (1773), храми у Лохвиці (1763–1764) і Петриківці (1769–1775). Також автор зазначає, що у роки перебування П. Калнишевського на посаді кошового отамана він фінансував будівництво Троїцького собору в Самарі та Пооріллі, надсилав подарунки для храму Гроба Господнього в Єрусалимі. Кошовий послідовно захищав земельні інтереси й межі Запорозької Січі, проводив активне заселення південноукраїнських степів. Завдяки йому на землях Запорожжя з'явилася низка сіл. У статті звернуто увагу на те, що кошовий також опікувався шкільництвом. Освіта була взята на утримання козацького війська. Усього історик говорить про 3 спеціальні і 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах та селах [3].

У іншій публікації, підготовленій у спів-авторстві істориками Анатолієм та Галиною Коцурами, подано перелік та опис окремих храмів, споруджених власним коштом П. Калнишевського чи за його сприяння [4]. Серед них православні храми Св. ап. Петра і Павла у Межигірському монастирі, Покрови Пресвятої Богородиці у

Ромнах, Троїцьку церкву у Пустовійтівці, храми у Лохвиці і Петриківці, Троїцький собор у Самарі, церкви в Могилеві, Байбаківці, Личківці, Гупалівці. Так, за підрахунками дослідників, усього П. Калнишевський опікувався будівництвом понад тридцяти храмів. Історики подають детальний опис цих унікальних архітектурних споруд, елементи, стиль зодчества, оформлення іконостасів, техніку розпису ікон. Також автори не могли оминути увагою і подальшу, переважно трагічну, долю цих унікальних споруд церковного зодчества, виконаних у стилі козацького бароко – руйнація й заміна на кам'яні споруди, зміна інтер'єру, що, на думку тодішніх церковних реформаторів, суперечив ортодоксальному православ'ю.

Окремі відомості про благодійність П. Калнишевського знаходимо в публікації Н. Приступко, яка вказує на те, що, очоливши Запорозьку Січ, П. Калнишевський показав себе не тільки мудрим політиком і хоробрим воїном, а й добрим господарем [9]. Причому, пише вона, кошовий отаман найперше дбав про розвиток духовності: його коштом збудовані православні храми апостолів Петра і Павла у Межигірському монастирі під Києвом, Покрови Пресвятої Богородиці у Ромнах, церкви у Лохвиці та Петриківці.

Д. Кулиняк, розглядаючи різні аспекти життя П. Калнишевського, окремо зупинив свою увагу і на благодійності останнього кошового отамана [5]. Так, автор пише про те, що коштом П. Калнишевського було споруджено Покровську та Святотроїцьку церкви. Церкві у своєму рідному селі Пустовійтівка він презентував коштовний подарунок у вигляді оздобленого Євангелія, яке коштувало 600 крб. золотом. Щоб скласти об'єктивне уявлення про цей дарунок, Д. Кулиняк дає для порівняння ціни: за коня тоді давали не більше 5 крб. Детально автор описує саме оформлення Євангелія – понад пуд срібла пішло на оправу, довжина якої більш як півметра, ширина – 32 см, товщина – 10 см. Виготовив його київський майстер І. Равич. А дарчий запис, зауважує дослідник, вигравіювано в нижній частині передньої обкладинки: «Сія книга Євангелія зделано коштом війська Запорожского низового судії військового Петра Івановича Калнишевського» [5].

Таким чином, історіографічний аналіз стану вивчення благодійної діяльності останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського свідчить про те, що ці питання викликали зацікавлення дослідників, починаючи з кінця XIX ст. і цікавлять істориків і нині. Однак вони розглядалися в загальному контексті вивчення постаті П. Калнишевського й досі не стали предметом окремих спеціальних фундаментальних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анцишкін І. Запорозька Січ і Межигірський монастир / І. Анцишкін // Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва: Матеріали наук.-практ. конф., м. Нікополь, 11–13 жовтня 2001 р., – Нікополь, 2001. – С. 114–117.
2. Грибовський В. Храми Петра Калнишевського / В. Грибовський // Експедиція ХХІ. – 2011. – № 5 (107).
3. Коцур А. Голгофа останнього гетьмана / А. Коцур // Україна молода. – 2003. – № 201. – 30 жовт.
4. Коцур А. Останній кошовий (маловідомі сторінки зв'язи, добродієства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А. Коцур, Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 19 серп.
5. Кулиняк Д. Лицар дикого поля / Д. Кулиняк // Персонал-плюс. – 2008. – № 7. – 21–27 лют.
6. Кулиняк Д. Принеси нам од Калниша вісті / Д. Кулиняк // Старожитності. – 1992. – № 10. – С. 8–9.
7. Макаренко Н. Памятникъ Украинского искусства ХУІІІ века / Н. Макаренко // Зодчий. Журналь архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского Спб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 24, 25.
8. Николайчик Ф. Родина Калнишевского / Ф. Николайчик // Кіевская старина. – 1892. – Кн. 5. – С. 249–277.
9. Приступко Н. Соловецький в'язень. Останній запорозький отаман Петро Калнишевський просидів у кам'яному мішку двадцять п'ять років / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – № 47. – 4 лист.

© *Vita Kotsur*
(*Kyiv*)

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ЖИЗНИ КОШЕВОГО АТАМАНА П. КАЛНЫШЕВСКОГО: УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Изучаются важнейшие аспекты благотворительной деятельности кошевого атамана П. Калнышевского и освещение этого вопроса украинской историографией.

Ключевые слова: П. Калнышевский, кошевой атаман, благотворительная деятельность, украинская историография.

© *Vita Kotsur*
(*Kyiv*)

CHARITABLE ACTIVITY IN THE LIFE OF KISH ATAMAN P. KALNYSHEVSKY: UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

There is investigated the most important aspects of philanthropy of kish ataman P. Kalnyshevsky and display of this issue by Ukrainian historiography.

Keywords: P. Kalnyshevsky, kish ataman, charity, Ukrainian historiography.

До редакції надійшла 30.11.2012.

УДК [94:061.2]:930.1 «18»

© *Інна Демуз*
(*Переяслав-Хмельницький*)

ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано дорадянську історіографію з проблеми діяльності Історичного товариства Нестора-літописця, яке функціонувало при Університеті Св. Володимира у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Історичне товариство Нестора-літописця, наукова діяльність, члени товариства, статут товариства «Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца», звітні матеріали.

Кінець ХІХ ст. позначився піднесенням національно-культурного відродження в Російській імперії, що проявилось у створенні багаточисленних гуртків і товариств гуманітарного спрямування, членами яких була тогочас-

на свідомі інтелігенція. Зазначені угруповання вивчали культуру, громадсько-просвітницький рух, історію окремих регіонів, міст, пам'яток, різних галузей науки (археології, археографії, етнографії, краєзнавства) тощо. Українська